

Проблеми нової історії України

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПРИСЯГА 1654 р.:
ЗМІСТ І НАСЛІДКИ***

Першочергового значення гетьман і старшини надавали розробці змісту майбутнього договору з Московією. Уже під час розмов 20-22 січня з російськими послами ними порушувалися клопотання про затвердження козацького реєстру чисельністю у 60 тис. осіб, збереження за козаками усіх прав і свобод, звільнення від сплати мита, мостового й перевізного, залишення за їхніми вдовами і дітьми козацьких вольностей і володінь; збереження у непорушності витвореної моделі соціальних відносин, аби "шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином". Частина полковників і шляхти спробувала домогтися у В.Бутурліна гарантування своїх привілеїв⁵¹. У наступні тижні були сформульовані основні статті (всього 23) проекту договору, що знайшли відображення у "Проханні" до Олексія Михайловича від 27 лютого, яке повезли до Москви послы Самійло Богданович-Зарудний та П.Тетеря.

Вони передбачали визнання позитивного характеру гетьманської влади, вільне обрання гетьмана після смерті попереднього володаря булави, зосередження в його руках усієї повноти влади на теренах козацької України, у тому числі проведення самостійної зовнішньої політики. Зберігалися споконвічні права й вольності Війська Запорозького, включаючи суд і судочинство, приватновласницький характер козацького землеволодіння. Чисельність козацького реєстру сягала 60 тис. осіб; старшини й козаки мали отримувати платню. Забезпечувалися права і вольності шляхти, міщан і міського самоуправління, духовенства й митрополита та існуючий статус селян. Звучало клопотання негайно розпочати росіянам наступ проти Речі Посполитої у районі Смоленська, а в разі ворожих дій з боку Криму - й проти нього; надати допомогу продовольством, зброєю і боєприпасами українській залозі в Кодаку та запорожцям. Зі свого боку, гетьман зобов'язувався виплачувати цареві певну суму данини як "по иных землях дан вдруг отдаецца" (тобто як протектору України) й сповіщати його про ворожі щодо Росії наміри посольств, які прибуватимуть до козацької України⁵². Поділяємо думку А.Яковліва, що "основна ідея цілого проекту договору - це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Московією, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів"⁵³.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

Переговори у Москві, що розпочалися 23 березня, виявилися нелегкими, оскільки російські дипломати не погоджувалися на окремі умови договору. Врешті-решт 6 квітня українське посольство отримало текст договору з 11 статей ("Статті Богдана Хмельницького"), "Жалувану грамоту" царя гетьману і Війську Запорозькому (до неї увійшла частина статей з "Прохання" до Олексія Михайловича, що не потрапили до договору з 11 статей), грамоту царя шляхті й інші документи⁵⁴. Всі вони і становлять основний політичний зміст українсько-російського договору, оскільки його частинами слід вважати також комплекси документів переговорів з російським урядом українських міст (Києва, Переяслава, Чернігова) і духовенства⁵⁵.

Не торкаючись змісту останніх (лише констатуємо, що міста добилися збереження своїх прав і привілеїв, а духовенство відстояло непідлеглість московському патріархату), охарактеризуємо сутність "Статей Богдана Хмельницького" та "Жалуваної грамоти" царя гетьману й Війську Запорозькому. Вони передбачали збереження у непорушності існуючих форм правління й устрою Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду та судочинства, фінансової і фіскальної систем, соціальної структури суспільства, витвореної моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувались усі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства та повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалася пожиттєвою; після смерті гетьмана "поволити Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнему их обычаем самим меж себя". Чисельність козацького реєстру затверджувалася у 60 тис. осіб; визначалися розміри платні російським урядом козакам і старшині. Споряджений до Києва російський воевода з кількома тисячами вояків мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й допомогти у відбитті нападу ханства. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя, повинна була щороку виплачувати до царської скарбниці певну суму данини, втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою без дозволу царя заборонялися взагалі)⁵⁶. Отже, вважати його рівноправним не має підстав. Українська сторона визнавала владу царя й втрачала частину суверенітету.

Правова невизначеність характеру відносин козацької України й Московії породила розмаїття його оцінок з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, присіднання, возз'єднання та ін. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками він передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Укладений у критичний період національної революції, сам по собі договір, як справедливо зауважувала О.Апанович, не був для України "ні трагедією, ні ганьбою"⁵⁷.

Які наслідки для України мало прийняття протекції? Чи справдила вона надії, що покладалися на неї Б.Хмельницьким і старшиною?

І. Поза сумнівом, акт протекції став юридичною формою відокремлення й незалежності Української держави від Речі Посполитої. Водночас у жодному випадку не можна забувати того факту, що він стосувався меншої частини теренів і населення тогочасної України, більшість якої продовжувала залишатися в складі Речі Посполитої. Таким чином, укладення договору сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель **й не має підстав вдавати протекцію козацької України за протекцію всієї України** (виділено авт. - В.С.), як це дуже часто спостерігається в історичній літературі й публіцистиці. На час принесення присяги обидві сторони тлумачили поняття "Мала Русь" у його вузькому розумінні - як терени витвореної держави, а не в широкому - як усі етноукраїнські землі. І якщо Б.Хмельницький вбачав у Росії державу, яка допоможе розгромити Річ Посполиту й включити західноукраїнські землі до складу гетьманату (впродовж 1655-1657 рр. він не-

одноразово підкреслював наміри поширити владу на "всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли"⁵⁸), то російська еліта вбачала у них окремішні від Малої Росії терени Польщі й намагалася включити їх до складу Росії. Не випадково, вже у вересні 1655 р., коли українсько-російські війська лише прямували через Поділля до Львова, вийшов указ царя про доповнення його титулу "всієї Великої і Малої Русі самодержця" новими словами: "Великий князь Литовский и Белья Руси, Волынский и Подольский"⁵⁹. Саме принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону стала головною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воеводами під час спільного Західного походу восени 1655 р. З цієї ж причини виникло гостре українсько-російське протистояння 1655-1659 рр. на теренах півдня Білорусі⁶⁰.

II. Прийняття царської протекції започаткувало нові й посилило вже існуючі процеси перегрупування геополітичних сил у Центрально- і Південно-Східній Європі, що сприяли загостренню старих і появі нових вузлів суперечностей, осей протиборства, які у кінцевому підсумку (у віддаленій перспективі) докорінно змінили політичну карту даного європейського регіону. Насамперед відзначимо факт остаточного перетворення української проблеми з внутрішньопольської у зовнішньополітичну, що стала однією з найголовніших у сфері міжнародних відносин на майбутніх 30 років. Потрапивши в епіцентр геополітичних інтересів Московії, Речі Посполитої, Кримського ханства й Туреччини, Українська держава, незважаючи на кількаразову зміну орієнтацій у кінці 50-60-х рр., не спромоглася подолати вкрай несприятливої для себе міжнародної ситуації. Ставши її заручником і жертвою, зазнавши жахливого розорення й обезлюднення, вона не тільки не домоглася утвердження самостійності та включення до свого складу решти етноукраїнських земель, але й втратила те що мала: терени Правобережної України (вони, відповідно до російсько-польського Андрусівського договору 1667 р., відійшли до складу Польщі), внутрішній суверенітет й право на зовнішні відносини (перетворилася в особі Лівобережного гетьманату в автономну складову Росії).

Вихід зі складу Польщі козацької України та її спільні з Росією воєнні дії проти Речі Посполитої започаткували інтенсивний процес втрати Річчю Посполитою геополітичної гегемонії у Центрально-Східній Європі, що поступово почала переходити до Російської імперії. Вони ж у певній мірі посприяли вступу в 1655 р. у війну з Річчю Посполитою Швеції, що, в свою чергу, призвело до загострення російсько-шведських суперечностей і спалаху в 1656 р. воєнних дій між Росією і Швецією та російсько-польського зближення.

Приймаючи царську протекцію, Б.Хмельницький, безумовно, хотів у такий спосіб ослабити Кримський ханат, запобігти (під загрозою спільного удару по ньому українсько-російських сил) розв'язанню воєнних дій проти козацької України. Сповна мав рацію І.Лисяк-Рудницький, коли стверджував, що гетьмана, "як і Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз з Московією 1654 р. Цим він хотів запобігти загрози оточення України, що насувалася внаслідок взаємозближення Польщі й Кримського ханства"⁶¹. Проте досягти цього не вдалося. Навпаки, трапилося неочікуване: даний крок гетьмана призвів до подальшого зближення потенційних противників та укладення між ними у липні 1654 р. договору про військово-політичний союз, спрямований проти Московії й козацької України⁶².

Запобігти веденню одночасних бойових дій з Кримом і Польщею (яких вдавалося, хоча і не без труднощів, уникати у 1648-1653 рр.) можна було лише точною координацією дій з російським військом проти спільного противника.

Проте Росія, виходячи з власних геополітичних інтересів, зосередила зусилля на досягненні поставлених цілей у західному напрямі - Великому князівстві Литовському й Прибалтиці, залишивши, по суті, гетьманат сам на сам з Кримом і Польщею. За такої обставини вісь Варшава - Бахчисарай виявилася для козацької України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин - Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося для неї страхітливим спустошенням Брацлавщини та західних районів Київщини восени 1654 - взимку 1655 рр., стало однією з причин провалу Західного походу восени 1655 р. і постійною загрозою вторгнення татарських орд з півдня, що стримувало козацьку Україну від активних дій проти Польщі у 1656-1657 рр. Щоб нейтралізувати антиукраїнську спрямованість політики Криму, гетьман у травні 1655 р. повідомив Стамбул про готовність прийняти протекцію султана й наполегливо шукав порозуміння з Бахчисараєм. Однак ці заходи дали змогу лише дещо пом'якшити напружені стосунки з ханством, не розв'язуючи проблеми в цілому.

III. Як уже наголошувалося, визначальним чинником, який штовхав українську еліту до прийняття протекції Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої військової допомоги (що знайшло відображення і в статтях договору 1654 р.). Проте цим сподіванням в основному не судилося звершитися. По-перше, російський уряд, вбачаючи основне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білоруссю й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру бойових дій у 1654 р. другорядну роль, хоча власне він виступав головним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи величезну перевагу над литовським військом (70 тис. супроти 15-18 тис. вояків противника), він, замість того щоб направити на допомогу Б.Хмельницькому хоча б 30 тис. вояків, розпорядився, аби гетьман негайно відрядив у Білорусію 20 тис. воїнів⁶³. Унаслідок чого українська армія (40 тис. чол.) виявилася істотно послабленою перед загрозою наступу з північного заходу 40-50 тис. (разом зі слугами) польського війська й з півдня - 30-40 тис. татарського.

По-друге, не було розроблено спільного плану дій української та російської армій (міркування Г.Саніна про наявність "общих согласованных оперативных планов"⁶⁴ не знаходить підтвердження з боку свідчень виявлених джерел), що позбавило гетьмана ініціативи у проведенні кампанії літа 1654 р.

По-третє, всупереч очікуванню Б.Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скують дії польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів у Московію й утвердженням влади Росії у Білорусі й Литві. Пізньої осені 1654 р. воно взагалі згорнуло наступальні операції⁶⁵.

По-четверте, російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяці запізнився з надісланням військової допомоги Б.Хмельницькому, яку той випрошував у царя та командування, її потуга у 12 тис. вояків була занадто слабкою (чисельність виявилася навіть меншою за кількість козаків, відправлених до Білорусі), щоб успішно протистояти наступу ворога.

Внаслідок названих чинників прийняття протекції не призвело до якісного посилення обороноздатності козацької України, а відтак і зміцнення її безпеки. Позбавлений допомоги гетьман виявився безсилим запобігти успішному наступу поляків восени 1654 р., оволодінню ними Брацлавщиною й об'єднанню з татарами. Битва українсько-російського війська з польсько-кримським 29 січня - 1 лютого 1655 р. під Охматовим переможця не виявила. Тим не менш вона дозволила противнику утримувати за собою до початку квітня окуповані терени Брацлавщини, які було ним перетворено на купу обезлюднених, покритих попелом руїн. За визнанням чернігівського воеводи Криштофа Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром стали попе-

лом 270 поселень, було зруйновано 1 тис. церков і забрано татарами в ясир понад 200 тис. осіб⁶⁶. Зрозуміло, ці трагічні наслідки воєнної кампанії не могли не спонукати гетьмана й старшину розпочати пошук інших (окрім царської протекції) шляхів для забезпечення держави від подібних спустошливих нападів. Одним з них стало відновлення (всупереч договору з Росією) відносин з Портою й засвідчення готовності прийняти її протекцію⁶⁷. Влітку наступного року російське командування не спромоглося організувати похід на Крим силами 5 тис. корпусу вояків, 2 українських козацьких полків, донських козаків і калмиків, що дозволило Мегмед Герейу восени завдати удару з тилу по українсько-російській армії, яка перебувала під Львовом⁶⁸. Таким чином, козацька Україна не отримала в очікуваних масштабах воєнної допомоги з боку Росії. А загроза з боку Польщі зникла восени 1655 р. унаслідок її захоплення Швецією, з якою вдалося встановити дружні відносини.

IV. Основною умовою прийняття українською елітою протекції було зобов'язання царя "все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять" і "от всех неприятелей оборонити". Її невиконання позбавляло в її очах сенсу саму протекцію. До кінця 1655 р. українська сторона не мала підстав побоюватися за дотримання Росією цієї умови. Проте з того часу в її зовнішній політиці окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Вона з'явилася внаслідок зіткнення російських інтересів із шведськими на територіях Великого князівства Литовського й Прибалтики, появи примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі⁶⁹. Зближення з Річчю Посполитою й оголошення Москвою у кінці травня 1656 р. війни Швеції, в якій Чигирин вбачав союзницю, викликали глибоке занепокоєння у Б.Хмельницького. У своїх листах до царя та російських політиків він переконував їх у помилковості даного курсу, бо Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти нас⁷⁰. Гетьман підозрював, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Під цим кутом зору справді їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності⁷¹. Насамперед його турбувала доля західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитись у складі Польщі. Щоб запобігти подібному розвитку подій, він, всупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори з Швецією, Трансильванією, Молдавією і Валахією щодо створення анти-польської коаліції.

Побоювання Б.Хмельницького, як засвідчив хід російсько-польських переговорів у Вільно восени 1656 р., виявилися не безпідставними. По-перше, росіяни не допустили до них українське посольство Романа Гапоненка ("власне як псів до церкви Божої"). Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й, підкреслюючи їхню зайвність, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я, чим у своїх інтересах скористалася польська сторона (повідомила українцям сфальшовані умови досягнутої угоди)⁷².

По-друге, лиховісною ознакою для козацької України став сам факт можливого російсько-польського порозуміння з української проблеми без врахування її інтересів. Так, було досягнуто згоди (спроба Л.Заборовського поставити під сумнів її існування у тексті угоди виглядає непереконливою, оскільки висловлене ним міркування не опирається на критичний аналіз джерел), що після обрання царя польським королем "Україна, як член Речі Посполитої", мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, оскільки скликана впродовж першого року королювання Олексія Михайловича комісія з російських, польських й українських комісарів уповноважувалася виділити для Війська Запорозького лише "певний уділ" на терені козацької України. А до завершення її роботи

козакам дозволялося проживати лише на території, визначеній умовами Білоцерківського договору, тобто у межах Київського воєводства⁷³.

Як слушно зауважувала російська дослідниця Т.Яковлева: "Та легкість, коли не легковажність, з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) - і це також не відповідало "Березневим статтям". Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віденської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено"⁷⁴.

Російський уряд продемонстрував готовність пожертвувати існуванням Української держави в ім'я досягнення далекоглядних, хоча й ілюзорних, геополітичних планів. І хоча до Андрусівського поділу її теренів з Польщею (1667 р.) було ще далеко, але перший крок на цьому шляху було вже зроблено, а другий - у 1662 р., коли російське посольство отримало повноваження у переговорах з поляками засвідчити згоду Росії поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру⁷⁵. У світлі сказаного стає зрозумілою вкрай різко негативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки віденських переговорів. На зібраній старшинській раді Б.Хмельницький навіть висловився було за розрив договору з Московією: "Треба отступить от руки царского величества..."⁷⁶. Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я з боку української еліти пом'якшилася, все ж у її свідомості і почуваннях залишилася болісно нити образа за ігнорування інтересів козацької України й поселилася підозра щодо щирості політики Росії відносно Війська Запорозького. Мав рацію М.Грушевський, коли стверджував, що "військо і особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против лояльності до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошанування прав війська - що цар розпоряджався козаками і українцями взагалі, наче своєю худобою - "немов якимись безсловесними", не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога против московської невірності, московської зради супроти козацтва і України"⁷⁷.

V. Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання у непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення і в змісті договору. Проте вже того ж 1654 р. російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з'явився було намір надіслати туди дворян з метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, а також втрутитися у порядок збору податків з міщан⁷⁸. У серпні під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, намагаючись спонукати визнати підвладність московському патріархові⁷⁹. Відправлене у грудні до гетьмана посольство Артамона Матвеева та Федора Порошина мало домагатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів. На аудієнції 16 січня 1655 р. Б.Хмельницький відхилив ці пропозиції, не сприйняв він і натяку послів відмовитися (через хворобу) від командування українським військом під час запланованого на весну спільного походу проти Польщі⁸⁰. Нову спробу впровадити воєводське уп-

равління Москва зробила у 1657 р. Зустрівшись у червні з її посольством, гетьман не дав згоди на надіслання воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, відмовив у виплаті доходів до царської скарбниці й обстоював право на проведення самостійної зовнішньої політики, зокрема у стосунках із Швецією й Трансильванією⁸¹.

Допоки булава знаходилась у руках Богдана Великого, російська еліта, наштотуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці, повернення контрольованих у Білорусі козаками теренів тощо⁸². У квітні-травні 1658 р. цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р.⁸³ Окрім цього, всупереч договору 1654 р., Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва, городової і запорозької старшини, духовенства⁸¹.

Відверте нехтування Росією передбачених умовами протекції зобов'язань не могло не викликати масового спротиву з боку старшини й значної частини козацтва. Уже на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. полковники І.Богун, М.Зеленський і третій (прізвище невідоме) заявили: "Быть нам у царского величества нельзе потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные его государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привестъ нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять"⁸⁵. І.Богун влітку наступного року заявляв російському послу стольнику Петру Скуратову, що "нам де воеводы ненадобны: жон де да детей наших переписывать приехали?... ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!"⁸⁶. І.Виговський також заявив послу, що "как де воевода приехал, так и поедешь", бо царські воєводи і ратники йому не потрібні і "вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить"⁸⁷. Зібрана ним рада ухвалила, "чтоб великого государя воеводам в черкеских городех не быть, а быть бы им полковникам по-прежнему без воевод"⁸⁸. Такий розвиток подій неминуче висував на порядок денний української зовнішньої політики питання про доцільність збереження договору з Росією.

Справді, навіть побіжний огляд найголовніших тенденцій у сфері українсько-російських відносин уже в перші роки його укладення засвідчує інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не протистоянням доброї і злої волі обох сторін, а несумісністю їхніх цілей, яких вони хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку української й російської держав, відмінністю політичних культур і ментальності еліт. Еліта козацької України, як уже зазначалося, пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Поділяючи у своїй масі незалежницькі устремління (за характеристикою, даною восени 1659 р. коронним обозним Анджеєм Потоцьким, старшини прагнули "вчинитися вільними" й вважали за найкраще, щоб "не перебувати ні під в(ашою) кор(олівською) м(илістю), а ні під царем; сподіваються вони цього до-

могтися, обмануючи і лякаючи в(ашу) кор(олівську) м(илість) царем, а царя в(ашою) кор(олівською) м(илістю)"⁸⁹), вона, усвідомлюючи вимушеність зробленого кроку, найрішучішим чином виступала проти найменших порушень російською стороною умов договору. Причому, розглядала його не як віковичний акт міждержавних відносин, а як звичайну зовнішньополітичну угоду, дотримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалася доцільність її існування.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі, а саме: "как акт **воссоединения разных частей некогда единой Руси** (виділено авт. - В.С.) под скипетром правителей, находящихся в Москве"⁹⁰. Погляд на козацьку Україну, як на невід'ємну складову Росії, й визначав політику щодо неї Москви не тільки у перші роки після договору 1654 р., але й упродовж другої половини XVII-XVIII ст. Оцінюючи її, М. Грушевський зазначав, що "московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини і соціальними вимогами поспільства. - В.С.) і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої, то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками..."⁹¹.

Враховуючи сказане, не бачимо вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж можливих польської, кримсько-османської і шведської⁹². Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти. Проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент: прагнення протекторів звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, її суверенітет. Зрозуміло, він не міг задовольняти українську еліту, тому вона у пошуку оптимальнішого варіанту змінювала протекторів, правда не завжди успішно. Зіткнувшись з брутальним імперським втручанням Москви у внутрішньополітичне життя держави, її намаганням перетворити козацьку Україну на російську провінцію, вона пішла на розрив відносин з нею, уклавши 16 вересня 1658 р. Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою.

Отже, договір 1654 р. проіснував всього близько 4,5 років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Представляючи собою типовий договір про прийняття протекції, він не передбачав ні "возз'єднання" України з Росією, ні поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки становлять собою плід міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів і політиків. А чому і в якому напрямі змінився характер українсько-російських відносин пізніше - це вже інше питання, що потребує окремої розмови.

⁵¹ ВУР.-Т.ІІІ.-С.473-476.

⁵² ДБХ. -С.323-325.

⁵³ Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 4-6. - С108.

⁵⁴ Апанович О. Назв, праця. - С.18-23; Грушевський М. Історія ... - Т.ІХ. - 4.2. - С.801-814; Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 4-6. - С.110-117.

⁵⁵ Заборовский Л. Переяславская рада... - С.47; Мицик Ю. Полин-коринь... - С.10-11.

⁵⁶ ВУР. - Т.ІІІ. - С.560-565, 567-570; Апанович О. Назв, праця. - С.24-34; Грушевський М. Історія... - Т.ІХ. - 4.2. - С.814-828; Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 7-8. - С.116-124.

⁵⁷ Апанович О. Назв, праця. - 92.

⁵⁸ Архив Юго-Западной России. - К., 1908. - Т.ІІ. - Ч.3. - С.202-206; Грушевський М. Історія... - Т.ІХ. - 4.2. - С.1328-1331, 1428-1436; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.88-94.

⁵⁹ Акты Московского государства. - СПб., 1894. - Т.ІІ. - С.432; Грушевський М. Історія... -Т.ІХ. - Ч.2. -С.1111-1113.

⁶⁰ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої полови-

- ни XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С.8; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). - К., 1998. - С.24-76; Його ж. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. - С.255; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1128-1129, 1222-1224, 1257-1277.
- ⁵⁴Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. - С.73.
- ⁵⁵Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. - К., 2001. - С.72-87; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. - М., 1987. - С.46-62, 85-89; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. - Львів, 1996. - 4.1. - С.38-60, 127-168.
- ⁵⁶Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.905-908, 929-933; *Саганович Г.* Невядома вайна: 1654-1667. - Шнек, 1995. - 0.10-15.
- ⁵⁷Заборовский Л.В. 340 лет Переяславской рады. - С.218.
- ⁵⁸Саганович Г. Назв. праця. - С.16-32.
- ⁵⁹БМЧ. ВР. - № 148. - Арк.979-988; БН. ВМФ. - № 6680; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1020-1061; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины... - С.131-151; *Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.* Соціально-політичний портрет. - К., 1995. - С.466-483, 491-505.
- ⁶⁰Архів головний актів давніх (Варшава). - Ф.3. - Картон № 42. - № 60. - Арк.2; Національна бібліотека України ім В.І.Вернадського (далі - НБУ). ІР. - Ф.II, 15425-15487. - Арк.146-147.
- ⁶¹Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследование. - М., 1994. - С.158; *Санін Г.В.* Отношения России и Украины ... - С.155-158.
- ⁶²Горобець В. Еліта козацької України... - С.133-136; *Кобзарєва Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. - М., 1998. - С.58-89; *Санін Г.В.* Отношения России и Украины... - С.75-79.
- ⁶³ДБХ. - С.497-503, 510-511, 519-524; *Іванов Д.И.* Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. - 2002. - № 2. - С.61-62.
- ⁶⁴Чухліб Т.В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60-70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р. - С.30.
- ⁶⁵Акты ЮиЗР. - СПб., 1862. - Т.III. - С.556; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1243-1244; *Кобзарєва Е.И.* Указ. соч. - С.150-151; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - С.183.
- ⁶⁶БМ4. ВР. - № 149. - Арк.454-456; БН. ВМФ. - № 6708; Акты ЮиЗР. - СПб., 1875. - Т.VIII. - С.396-398; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... - С.339-340.
- ⁶⁷Яковлева Т. Назв. праця. - С.187-188.
- ⁶⁸Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Саратов, 1960. - С.58-60.
- ⁶⁹Акты ЮиЗР. - Т.III. - С.556.
- ⁷⁰Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1252.
- ⁷¹Акты ЮиЗР. - Т.X. - С.569; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.1. - С.837-838.
- ⁷²Акты ЮиЗР. - Т.X. - С.741-752; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.1. - С.863.
- ⁷³НБУ. ІР. - Ф.II, 15557-15561. - Арк.3-4зв., 12-13.
- ⁷⁴Акты ЮиЗР. - Т.III. - С.564-572; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... - С.17-18; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1415-1419.
- ⁷⁵Яковлів А. Назв. праця. - № 9. - С.122-126.
- ⁷⁶Акты ЮиЗР.-СПб., 1863.-Т.IV. - С.110;СПб., 1872. - Т.VII. - С.200-205; СПб., 1892. - Т.XV. - С.141-149; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... - С.29-30; *Яковлева Т.* Назв. праця. - С.260-262.
- ⁷⁷Бульвінський А.Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. - К., 1998. - С.11-13; *Грушевський М.* Історія... - К., 1998. - Т.X. - С.106-186; *Яковлева Т.* Назв. праця. - С.257-268, 275-277.
- ⁷⁸Акты ЮиЗР. - Т.IV. - С.44.
- ⁷⁹Там же. - С.130.
- ⁸⁰Там же. - С.128.
- ⁸¹Там же. -Т.XV. -С.273.
- ⁸²Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. - К., 1898. - Т.III. - С.382-383, 387.
- ⁸³Восточные славяне в XVII-XVIII веках... - СЮ.
- ⁸⁴Грушевський М. 250 літ // Народна газета. - 1991. - № 12(20). - Сб.
- ⁸⁵Заборовский Л.В. 340 лет Переяславской рады. - С.219; Его же. Переяславская рада... -С.43.

Резюме

У статті зроблено спробу з'ясувати окремі аспекти проблеми Переяславського акта 1654 р. та його наслідків для Української держави.

The attempt to ascertain the specific aspects of the problem of concluding the Pereyaslav treaty in 1654 and its consequences for Ukrainian nation is made in the article.